

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องวิปัสสนาภาวนากับการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาพระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพาน โดยวิธีการเก็บข้อมูลชั้นปฐมภูมิจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์ วิเสส วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากงานวิจัยวิทยานิพนธ์และหนังสือตำรางานวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและนำเสนอเรียบเรียง พอสรุปประเด็นได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธรศาสนาเถรวาทเป็นวิธีการฝึกจิตเพื่ออบรมให้รู้เห็นสภาพที่เป็นจริงของสรรพสิ่งทั้งตัวตนและสิ่งสิ่งแวดล้อมโดยมีจุดหมายเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์คือการรู้แจ้งพระนิพพาน เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติเกิดปัญญารู้เห็นและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง การปฏิบัติตามหลักวิปัสสนามีเป้าหมายเพื่อทำให้เกิดสติอย่างบริบูรณ์โดยการเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยสมาธิเพียงขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง ในระดับขณิกสมาธิกับอุปปจารสมาธิเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นกระบวนการพัฒนาทั้งทางกาย วาจาและใจเรียกว่า “ภาวนา ๔” คือ ๑) กายภาวนา คือ การฝึกฝนอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้เป็นไปในทางกุศล ในทางที่ดี ๒) สีลภาวนา คือ การประพฤติอยู่ในศีลธรรม ระเบียบวินัย ๓) จิตตภาวนา คือการพัฒนาจิตให้เจริญด้วยคุณธรรมทั้งปวง ๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญาให้รู้แจ้งในสภาวะของสิ่งต่าง ๆ หรือการปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธรศาสนา มีอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) สมถภาวนาหรือ สมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ การหาจิตใจให้เป็นสมาธิความมั่นคง (๒) วิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง วิปัสสนาภาวนาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในขั้น ๕ อย่างที่มั่นเป็น ซึ่งมีลักษณะหรือสภาวะที่ไม่เที่ยง

(อนิจจัง) เป็นทุกข์ ทนได้ยาก (ทุกขัง) เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ ในขณะที่เดียวกันขั้น ๕ ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

๕.๑.๒ พระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีหลักฐานชัดเจนที่ระบุว่า ธรรมชาติของนิพพานเป็นอสังขตธรรมคือ ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งหรือสภาวะที่มีได้เกิดจากปัจจัยใด ๆ ซึ่งตรงกันข้ามกับสังขตธรรมซึ่งได้แก่สภาพธรรมที่ปรากฏทุกอย่างรวมลงเรียกว่า ขั้น ๕ หรือย่อลงเรียกว่า รูปและนาม นิพพานนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร แปลว่า สภาวะอันพ้นจากขั้นทั้ง ๕ นิพพานที่แบ่งเป็น ๒ คือ สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน เป็นการแบ่งโดยปริยาย เมื่อว่าโดยปรมาต্মหรือความหมายที่แท้จริง นิพพาน คือสภาพที่สิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ คือทำลายความไม่รู้ซึ่งเป็นเหตุให้ยึดถือว่ามีตัวตนในขั้น ๕ เพราะการขาดสติปัญญารู้สภาพสิ่งจริงตามที่มันเป็นอยู่ การหลุดพ้นจากทุกข์โดยการรู้แจ้งพระนิพพานจึงเป็นเป้าหมายหลักของพระพุทธศาสนา ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิง หลุดพ้นจากสังโยชน์และอนุสัยกิเลส เป็นอิสระ และมีความสุขอย่างแท้จริง ผู้ปฏิบัติกรรมฐานเพื่อการรู้แจ้งธรรมคือพระนิพพานนั้นต้องดำเนินชีวิตด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงจะสามารถกำจัดกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางและหมดสิ้นไปได้ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาถือว่าเป็นการศึกษาอบรมจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่ง่ายเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า ดังนั้นการรู้แจ้งพระนิพพานเป็นผลของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ประกอบด้วย สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัญญา ๔ และมรรคมรรค ๘ เป็นวิธีการพร้อมด้วยองค์ธรรมอื่น ๆ ที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม เมื่อได้ปฏิบัติและฝึกฝนจิตอย่างถูกต้องก็จะเกิดผลประจักษ์ด้วยตนเอง

๕.๑.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพาน

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพานตามแนวของพระพุทธศาสนาเถรวาทจะต้องฝึกจิตให้สงบก่อนด้วยสมถกรรมฐานก่อนที่จะเจริญวิปัสสนาเพื่อทำลายอวิชชาซึ่งเป็นแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและยืนยันผลของการปฏิบัติแน่นอนคือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่การอบรมปัญญาเพื่อให้เป็นทางแห่งมรรคจิต ในการพิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปและนามตามความเป็นจริงจนเกิดญาณในอริยสัจ มรรคญาณจะทำหน้าที่กำหนดรูปและนามว่าเป็นทุกข์ เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งในการดับทุกข์ และ

การทำภาวนาเพื่อออกจากทุกข์ให้เจริญไพบูลย์ ผลของการปฏิบัติขึ้นอยู่กับความแก่กล้าของอินทรีย์ ๕ ของแต่ละบุคคล เมื่อจิตรู้รูปนามตามความเป็นจริงตามหลักไตรลักษณ์โดยภาวะจนเกิดญาณในอริยสัจแล้วจิตก็จะสลัดทั้งอารมณ์ทุกชนิดที่มาทำให้จิตหลง จิตไม่เกี่ยวเกาะในสังขารทั้งหลาย และเข้าถึงการรู้แจ้งที่เรียกว่า ความดับ ซึ่งเป็นภาวะจิตที่ปราศจากราคะ เรียกตามอาการของมรรคญาณที่เข้าไปดับตัณหาทั้งหลายได้โดยเด็ดขาดว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ ความสงบระงับจากสังขารความคิดปรุงแต่งทั้งปวง ความสลัดทั้งอุปธิคือกิเลสเครื่องหมักผูกจิตให้ติดอยู่ทั้งหมด ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับกิเลส มีจิตความเย็นสนิท เพราะการรู้แจ้งความเป็นจริงของธรรมชาติภายนอกและสภาวะธรรมทางจิตทั้งหลาย โดยสภาวะธรรมหรือโดยอาการแห่งการเข้าถึงการบรรลุธรรมหมายถึง สภาวะของจิตที่เข้าถึงมรรคญาณ ๔ ซึ่งได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ การปฏิบัติเช่นนี้ถือเป็นการรู้แจ้งพระนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาและเป็นหลักการปฏิบัติที่สำคัญที่สุดในการพ้นทุกข์

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยฉบับนี้มุ่งเน้นไปที่ เรื่องการศึกษาวิปัสสนาภาวนากับการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น ไม่ได้เน้นไปเฉพาะที่หลักธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งผู้วิจัยมองว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจควรจะมีการทำวิจัยต่อไปอีกคือ

๑. ศึกษาอริยมรรคมีองค์ ๘ กับ การบรรลุ นิพพาน
๒. ศึกษาวิปัสสนาภาวนากับการดำเนินชีวิตประจำวัน
๓. ธรรมชาติของพระนิพพานที่ปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนาโดยวิโมกข์
๔. อุปสรรคของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน
๕. การรู้แจ้งพระนิพพานในพระพุทธศาสนามหายาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรง

พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓ – ๒๕๓๔.

พระพุทธโฆษาจารย์. วิสุทธิมคคสูตร นาม ปกรณวิเสสสูตร. ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. วิสุทธิมรรค. ภาค ๑ - ภาค ๓ แปลโดยคณะกรรมการแผนกตำรามหาจุฬาราช

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระอนรรุทธาจารย์. อภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย

, ๒๕๓๐.

_____. อภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา. แปลโดยคณะกรรมการแผนกตำรา มหาจุฬาราช

วิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาราชวิทยาลัย. มลिनทปัญหา ฉบับ แปลในมหาจุฬาราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กองทุนพิมพ์หนังสือท่านมหาสี สยาดอ (โสภณมหาเถร). วิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ผู้รวบรวม. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหวิภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๔.

จำรูญ ธรรมดา. แปล. **วิปัสสนาขุณี**. พระมหาสีสยาตอ, โสภณมหาเถระ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐.

ธนิต อยู่โพธิ์. **วิปัสสนานิยม**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

_____. **วิปัสสนาภาวนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

แนบ มหานิรณนท. **การแนะนำแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาวิสุทธิ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุทธิ์. ๒๕๕๓.

ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรมบาลี-ไทย**. กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐.

บรรณจบ บรรณรุจิ. **อลิติมหาสาวก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ). **คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ. **ปฐมวิปัสสนา วงศ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอริณทร์พรินต์แอนด์พับลิชชิงจำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.

_____. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. (ม.ท.พ.) ๒๕๕๖**.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____. **มหาสติปัฏฐานสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูปลัดวรมหาวัฒน์ (วรพงศ์ ปภสสโร). **การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามแนวมหาสติปัฏฐาน ๔**. กรุงเทพมหานคร : คอมม่าดีไซน์ แอนด์พรินท์ จำกัด, ๒๕๕๖.

พระครูสมุห์โพธิ์ จนทสีโล. **ธรรมภาคปฏิบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๑.

พระราชสังวรญาณ (พุธ ฐานิโย). **การฝึกอบรมกรรมฐานภาคปฏิบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระเทพสิทธิมนี (โชคก ญาณสิทธิ). **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ). **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๓๖.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ศัพท์วิเคราะห์**.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

_____ **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระธรรมธีรราชฆาณนี (โชดก ญาณสิทธิ). **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๒.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วย มหาสติปัฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ **หลักปฏิบัติสมณะ วิปัสสนากรรมฐาน**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **ต้นก้นเสียที่จากความจริงของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”**. พิมพ์ครั้งที่

ที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

_____ **ประวัติพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____ **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๙). **อภิธัมมัตถวินิฉาย**. (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ). **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙.

พระพุทโธมหาราช. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑.

พระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล). ธนิต อยู่โพธิ์ (แปล). **วิสุทธิมรรค เล่ม ๓**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.

_____. **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง** พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธานุภาพ
ของธรรมสภา, ๒๕๕๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร:
บริษัท เอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร :
บริษัท เอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า,
๒๕๓๙.

พระมหาโมคคัลลานะ. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต.
กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระอัครวงษ์เสระ. **สัทพินิตาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดย พระมหานิรมิต
ธมม

สาโร ป.ธ.๙ และ จำรูญ ธรรมดา, ม.ป.ป.).

พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานจาริยะ. **จตุตถารสตีปฏฐานา**. พิมพ์
ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๕๑.

พระอนุรุธะและพระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดยพระคันธสาราภิ
วงศ์

กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธ
สาราภิวงศ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์,
๒๕๔๙.

พญาจารย์ วิบุตโยคะ รัตนรังสี, **แว่นส่องพระศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน-
ส์ไตร์, ๒๕๒๙

พิฑูร มลิวัลย์. **คู่มือการศึกษาโพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา
กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘.

พุทธทาสภิกขุ. **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุนทรสาสน์,
๒๕๓๖.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พ.ศ. ๒๕๔๒.** กรุงเทพมหานคร :

บริษัทนานมีบุ๊คส์พลับพลึงเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

วัชร งามจิตรเจริญ, ดร.,. **พุทธศาสนาเถรวาท.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **คู่มือนักธรรมชั้นเอก.** กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.).

แสง จันทร์งาม. **พุทธศาสนาวิทยา.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

ช่อม ทศลิน. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์**

มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

ณัฐชาญ์ ธรรมธนไพศาล. “การศึกษาพฤติกรรมการรับรู้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ของนักเรียนในโครงการอบรมคุณธรรมจริยธรรม (ค่ายพุทธบุตร) วัดพัฒนาราม อำเภอเมือง จังหวัดสุราษฎร์ธานี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล. “ศึกษาสัจญ์โยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์). “การศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาประเชิญ ปญญาวุธ (ศรีเหรา). “ศึกษาวิเคราะห์อริยสัจ ๔ อันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาชัยศิลป์ พุทธรวิโร. “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒

พระมหาอำนวย อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระศรีธีรวงศ์ สจจวโร (สมัย ต้นสอน). “ศึกษาภยญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระสมบุรณ์ ปุณณวุฑโฒ (อุทา). “ศึกษาอินทรีย์ ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระสมภาร ทวีรัตน์. “การนำหลักวิปัสสนากรรมฐานมาใช้ในการลดภาวะความแปรปรวนทางอารมณ์ในสตรีวัยทอง”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ :บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓.

ภัชรภณ ฤทธิ์เต็ม. “วิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฐีก่อนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

แม่ชีระวีวรรณ ธมมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์). “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ศรีสด แสงสว่าง. “ศึกษาโพชฌงค์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

สินชัย วงษ์จำนง, “การศึกษาคติภาพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

อัมพร จันทรัตน์. “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมใน
พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.